

УДК 911.3

Денисенко О.О., к.г.н., н.с.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Ключові слова: стадія економічного розвитку, трансформація, природні ресурси, ресурсоемність, ресурсоспоживання.

Постановка проблеми. Інтенсивність процесу природокористування, масштаби його впливу, різноманітність форм прояву та їх поєднання перебувають у тісному взаємозв'язку із господарським розвитком та напряду залежать від рівня ресурсних потреб соціуму, способів їх задоволення та домінуючих технологій. Природокористування змінюється в часі. І ці зміни спричинені економічною сферою життєдіяльності, траєкторією її розвитку. Відповідно, загальний тренд розвитку природокористування тісно пов'язаний із динамікою економічного розвитку, структурою господарства, домінуючими видами діяльності, ціннісними орієнтирами і стереотипами поведінки у суспільстві. Адже від цього напряду залежать типи природокористування (аграрне, промислове, рекреаційне, транспортне), їх співвідношення і поєднання, рівень навантаження на природне середовище, домінуючі форми впливу та його масштаби, екологічна політика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цьому зв'язку дослідження з виявлення основних етапів розвитку системи природокористування є одними з найбільш актуальних. Адже стимулювання переходу системи природокористування до більш зрілих етапів є одним з найбільш важливих інструментів корегування форм та інтенсивності природокористування з метою забезпечення такого економічного розвитку, який не передбачає зростання масштабів використання ресурсів природного походження. Проблемі розірвання зв'язку між економічним ростом та зростанням масштабів ресурсоспоживання, зокрема, присвячений звіт Програми ООН з навколишнього середовища [5]. У ньому проаналізовані довгострокові тенденції споживання ресурсів та виявлені приклади країн, у яких показники економічного росту не пов'язані з нарощуванням споживання природних ресурсів.

Постановка завдання. Питання збалансування економічних параметрів розвитку та об'ємів використання ресурсів і всієї системи природокористування є надзвичайно важливим, як з точки зору формування місця країни в міжнародному поділі праці, організації більш технологічної економіки, так і забезпечення регіонального розвитку та покращення стану навколишнього середовища. Тому вивчення етапів природокористування повинно розглядатися як питання не ретроспективного чи пізнавального характеру, а конструктивне і дуже гостре з точки зору формування

перспективного режиму природокористування, галузевої структури господарства та розвитку регіонів.

Виклад основного матеріалу. Процес природокористування як такий не є статичним і стабільним в часі. Причому це стосується усіх форм прояву, в тому числі й об'ємів ресурсоспоживання. Природокористування - це динамічний процес, який значною мірою залежить від рівня ресурсних потреб соціуму, технологічних можливостей для їх задоволення, а також ціннісних орієнтирів у ставленні до навколишнього середовища. А оскільки вказані процеси видозмінюються в часі і перебувають у тісному взаємозв'язку з економічним розвитком, можна говорити про тісний взаємозв'язок природокористування зі стадіями економічного розвитку та їх споріднену етапність. Вона базується на відповідності між стадіями економічного розвитку та масштабами залучення ресурсів, способами і глибиною їх переробки, методами і формами впливу на природне середовище, інтенсивністю та агресивністю перетворень.

Згідно зі стадіальною концепцією економічного розвитку, виділяють три основні стадії розвитку території та соціуму – аграрну, індустріальну та постіндустріальну. Строго кажучи, йдеться про стадії економічного розвитку, але перетворення, що відбуваються при переході до кожної наступної стадії, настільки суттєві, що це відображається і на світогляді населення і на просторовому розвитку. Кожна зі стадій відрізняється масштабами господарської діяльності, структурою та співвідношенням окремих секторів господарства, рівнем розвитку технологій та продуктивністю праці. При цьому відбуваються такі ключові зрушення, що відображають відмінності між окремими стадіями економічного розвитку:

- Зростає щільність господарської діяльності, що призводить до зростання тиску на навколишнє середовище, підвищення конкуренції за територіальні ресурси та нарощування їх функціональної цінності;
- Відбувається диверсифікація господарства, що пов'язано з виникненням та посиленням ролі нових галузей, тоді як роль традиційних галузей знижується. Відбувається трансформація функцій території, зміни в зайнятості та способі життя людей;
- Зростає рівень технологічного розвитку та оснащення господарства, що стимулює ріст продуктивності праці. Це, у свою чергу, призводить до подальшої диверсифікації господарства, змін у галузевій структурі та зайнятості, формах праці та відпочинку.

Ці зміни відбуваються на фоні інтенсивного розвитку міжнародного обміну та інтеграції, що призводить до особливо активного переміщення і глобальної конкуренції факторів економічного розвитку, які виходять за межі окремих країн і регіонів.

Фактично, перетворення, що відбуваються при переході від однієї стадії економічного розвитку до іншої, передбачають зміни **масштабу, структури господарської діяльності та якості її організації**. Кожен із цих напрямів

відображає трансформації в процесі природокористування, що зазнає скотних змін, як за своєю суттю, так, власне, видозмінюються і окремі види природокористування – аграрне, промислове, рекреаційне, форми їх впливу.

Так, **зростання масштабу господарської діяльності** призвело до значного зростання обсягів залучених ресурсів, збільшення глибини їх перетворень у процесі технологічного розвитку, розширення сфери ресурсоспоживання та залучення нових видів ресурсів. Усе це сприяло появі концепцій, що дають змогу аналізувати, порівнювати та корегувати процес природокористування, зокрема, шляхом застосування уявлень про територіальні поєднання ресурсів (для більш раціонального їх використання та досягнення вищого економічного ефекту), ресурсні цикли (для комплексної переробки ресурсів) та шляхом оцінки ресурсоємності продукції. Остання, зокрема, відображає співвідношення між витраченими ресурсами і отриманим економічним ефектом і може застосовуватись, як на рівні національних економік, галузей господарства, так і окремих продуктів.

Зростання масштабів та динаміки економічного розвитку призвело не лише до нарощування об'ємів використання природних ресурсів, але й внаслідок видозміни ресурсних потреб стало важливим чинником стимулювання розвитку нових технологій і виробництв, пошуку нових, альтернативних, способів отримання речовини і енергії шляхом їх штучного синтезу та використання так званих нетрадиційних джерел. І хоча їх частка у масовому виробництві поки що не така значна, щоб дозволяла говорити про конкуренцію з ресурсами природного походження, все ж це стратегічно важливий напрям, як з точки зору збереження невідновних ресурсів, диверсифікації ресурсної бази, так і розвитку прогресивних технологій майбутнього.

Структурні зміни і трансформації, що відбулися в господарській діяльності, суттєво вплинули на процес використання і споживання окремих ресурсів, зміну співвідношень, як за видовим складом і обсягом природних ресурсів, так і призвели до зміни акцентів у їх використанні.

Для кожної зі стадій економічного розвитку провідними є певні базові галузі господарства і, відповідно, ключова роль належить ресурсній базі для їх розвитку. Так, якщо на доіндустріальній стадії провідна роль належить сільському господарству і, відповідно, земельним та лісовим ресурсам, то на низькоіндустріальній стадії акцент господарського розвитку зміщується в напрямі становлення ПЕК, металургії, текстильної та харчової галузей і відповідних ресурсів – паливних (передусім, вугільних), руд чорних металів, земельних ресурсів. Власне, земельні ресурси використовувалися і раніше, але зростання попиту на них на пізніших стадіях економічного розвитку зумовлене вже не стільки екстенсивним розвитком сільського господарства чи задоволенням потреб більшої кількості населення, а розширенням їх функціонального призначення. Адже земля є базисом розміщення всіх видів діяльності і відповідно до зростання їх ролі, попит на земельні ресурси з певними просторовими властивостями зростає. У цьому контексті варто

наголосити, що структура землекористування відбиває особливості господарської діяльності і може розглядатися як спосіб ідентифікації змін, що відбуваються в структурі природокористування загалом.

Високоіндустріальна стадія поряд зі становленням машинобудування та інтенсивним розвитком хімічної промисловості передбачає подальший розвиток ПЕК (з інтенсивною експлуатацією усіх видів відповідних ресурсів), інтенсивне використання руд кольорових металів, нерудних корисних копалин для забезпечення потреб як основної, так і органічної хімії. На постіндустріальній стадії акцент використання ресурсів зміщується з масштабу їх використання в напрямі підвищення глибини технологічної переробки. І хоча ресурси природного походження відіграють важливу роль в розвитку багатьох галузей як промислового виробництва (електроніка, тонка хімія, біотехнології), так і послуг, все ж використання ресурсів принципово змінюється. Змінюється як за масштабами (його обсяги знижуються) та структурою (з точки зору використання окремих ресурсів та їх співвідношень), так і якістю використання ресурсів та процесу природокористування в цілому (Табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок між характером природокористування та стадіями економічного розвитку

Ознаки природокористування	Стадії економічного розвитку			
	До-індустріальна	Індустріальна		Пост-індустріальна
		Низько-індустріальна	Високо-індустріальна	
Масштаб залучення ресурсів	Низький	Зростає	Зростає	Знижується
Різноманітність залучених ресурсів	Низька	Зростає	Зростає	Зростає
Способи переробки ресурсів	Прості	Ускладнюються	Ускладнюються	Ускладнюються
Глибина переробки ресурсів	Незначна	Зростає	Зростає	Зростає
Методи і форми впливу на навколишнє середовище	Прості	Видозмінюються і ускладнюються	Видозмінюються і ускладнюються	Видозмінюються і ускладнюються
Інтенсивність та агресивність перетворень	Низька	Зростає	Зростає	Знижується

Про зміни в якості природокористування свідчить те, що зі зростанням рівня економічного розвитку та підвищенням технологічного рівня для отримання тієї ж кількості корисних компонентів достатньо споживати значно менші об'єми ресурсів та здійснювати це у менш шкідливий спосіб. Від кількості спожитих ресурсів відбувається зміщення акцентів в сторону більш глибокої їх переробки, а в структурі готової продукції зростає роль і вартість інших компонентів. Таким чином, зниження ресурсоемності продукції відображає тенденції, що виявляються при зростанні рівня економічного розвитку і при цьому є важливим чинником формування конкурентоздатності та подальших трансформацій у господарстві.

Висновки. Таким чином, питання стадій економічного розвитку, регіональна політика, стан природокористування, його механізми та ресурсна політика держави тісно пов'язані і є передумовами формування місця країни у глобальному економічному просторі, рівня соціально-економічного розвитку, стану навколишнього середовища та якості життя населення. Тому питання якості природокористування і підходів до його еволюції є стратегічно важливим, і лише поступальний перехід до більш зрілих стадій соціально-економічного розвитку і природокористування як взаємозумовлені процеси сприятиме формуванню вищих стандартів якості середовища, більш досконалої галузевої структури, посиленню ефективності господарства та стандартів життя населення.

Виходячи з цього, стратегічно важливими для України в контексті переходу до більш зрілих етапів природокористування та для уникнення негативних тенденцій, що притаманні раннім стадіям соціально-економічного розвитку та природокористування, є такі завдання:

- Формування більш жорсткого механізму природокористування шляхом становлення еколого-економічної політики, спрямованої на формування концепції «дорогих ресурсів»;
- Становлення більш збалансованого режиму природокористування з точки зору, як масштабів впливу (врахування регулятивних функцій середовища), так і співвідношення окремих видів природокористування;
- Перехід від ресурсоспоживання до повноцінного природокористування із забезпеченням природовідтворювальних форм природокористування (рекультивация, меліорація, розвиток заповідної справи та інше);
- Зниження ресурсоемності, перехід від масштабів використання ресурсів до якості використання і більш глибокої, повноцінної і досконалої технологічної переробки;
- Зниження залежності економічного розвитку від експлуатації окремих видів ресурсів, передусім, паливних і рудних.

Список використаних джерел:

1. Грицай О.В., Иоффе Г.В., Трейвиш А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М.: Наука, 1991.
2. Jorgenson A.K., Rice J. (2007) Uneven Ecological Exchange and Consumption-Based Environmental Impacts: A Cross-National Investigation /Rethinking Environment History: World-System History and Global Environment Change / edited by Alf Hornborg, John Robert McNeill, Juan Martinez Alier. – Rowman Altamira, 2007. – P. 273 – 288.
3. Muradian R., Giljum S. (2007) Physical Trade Flows of Pollution-Intensive Products: Historical Trends in Europe and the World / Rethinking Environment History: World-System History and Global Environment Change /

edited by Alf Hornborg, John Robert McNeill, Juan Martinez Alier. – Rowman Altamira, 2007. – P. 307 – 326.

4. Socioecological Transitions and Global Change: Trajectories of Social Metabolism and Land Use / Ed. by M. Fischer-Kowalski and H. Haberl. – Edward Elgar. – 2007. – 263p.

5. UNEP (2011) Decoupling natural resource use and environmental impacts from economic growth, A Report of the Working Group on Decoupling to the International Resource Panel. Fischer-Kowalski, M., Swilling, M., von Weizsacker, E.U., Ren, Y., Moriguchi, Y., Crane, W., Krausmann, F., Eisenmenger, N., Giljum, S., Hennicke, P., Romero Lankao, P., Siriban Manalang, A., Sewerin, S. – 174p.

6. Wallerstein I. (2007) The Ecology and the Economy: What is Rational? / Rethinking Environment History: World-System History and Global Environment Change / edited by Alf Hornborg, John Robert McNeill, Juan Martinez Alier. – Rowman Altamira, 2007. – P. 379 – 390.

Денисенко О.О. Етапи розвитку системи природокористування: теоретико-методологічні підходи

У статті охарактеризовано основні етапи системи природокористування та зміни, що відбуваються в ній при переході від однієї стадії до іншої. Виявлено, як зміни масштабу, структури і якості організації господарської діяльності відображаються в трансформації системи природокористування.

Ключові слова: стадія економічного розвитку, трансформація, природні ресурси, ресурсоемність, ресурсоспоживання.

Денисенко Е.А. Этапы развития системы природопользования: теоретико-методологические подходы

В статье охарактеризованы основные этапы системы природопользования и изменения, происходящие в ней при переходе от одной стадии к другой. Выведено, как изменения масштаба, структуры и качества организации хозяйственной деятельности отражаются в трансформации системы природопользования.

Ключевые слова: стадия экономического развития, трансформация, природные ресурсы, ресурсоемкость, ресурсопотребление.

Denisenko O.O. Stages of natural resource use: theoretical and methodological approaches

The paper describes the main stages of natural resources use and the changes that occur during the transition from one stage to another. It is detected as changes in scale, structure and quality of economic activity are reflected in the transformation of nature.

Keywords: stage of economic development, transformation, natural resources, resource efficiency, resource consumption.